

प्रा. डॉ. विलास आघाव
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली जि. हिंगोली
(अध्यक्ष, राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळ)
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

जिल्ह्या हिंगोली येथे उपप्राचार्य, प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख (पदवी, पदव्युत्तर) म्हणून कार्यरत आहेत. स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा (पदवी, पदव्युत्तर) म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांनी परिषदेचे सदस्य, राज्यशास्त्र विद्यापीठ, नांदेड राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष व विद्या परिषदेचे सदस्य, राज्यशास्त्र विद्यापीठ पीएच.डी. चे संशोधन मार्गदर्शक म्हणून देखील कार्यरत आहेत. ते एक विद्या व्यासंगी व संशोधक वृत्तीचे विद्यार्थी श्रिय अध्यापक आहेत.

विविध पुरोगामी चळवळीतही ते निरंतर कार्यरत असतात. त्यांनी विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पातळीवरील अधिवेशने, परिषदा व चर्चासत्रे इत्यादींचे यशस्वीरित्या आयोजन व सक्रीय सहभाग नोंदवून शोधनिबंधाचे वाचन केले आहे. सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांच्या योगदानाबद्दल आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय विविध संस्था व संघटनांनी त्यांना पुरस्काराने सन्मानित केले आहे. त्यांचे अनेक संशोधन पेपर, शोधनिबंध, लेख विविध आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय शोधपत्रिकेमध्ये प्रकाशित झाले असून ते विविध संशोधन पत्रिकेचे संपादक व सल्लागार मंडळावर कार्यरत आहेत. महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद या विचारप्रवण संस्थेत देखील ते सक्रीय सहभागी आहेत. स्वर्धा परीक्षा, व्यक्तिमत्त्व विकास, रोजगार मार्गदर्शन इत्यादी विषयावर बहुसंख्य व्याख्याने दिलेली आहेत. तसेच विविध स्पर्धा परीक्षा पुस्तकांचे व संदर्भग्रंथांचे लेखनही त्यांनी केलेले आहे.

भारतीय संविधान आणि राजकारण या प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन करत असताना त्यांनी घेतलेले मौलिक परिश्रम, संवैधानिक निष्ठा, राजकीय प्रगल्भता आणि वैचारिक विद्वता त्यांच्या निरंतर लेखन प्रक्रियेतून विस्तृतपणे विशद झालेली आहे. या सर्व प्रक्रियेत संपादक म्हणून त्यांनी सुबलक चेळेची उपलब्धता तसेच लेखक, प्राध्यापक, बौद्धिक विचारावांटांच्या लेखन परंपरेस मार्गदर्शन आणि प्रेरणा देण्याचे काम डॉ. विलास आघाव यांनी केलेले आहे. प्रस्तुत संपादित ग्रंथात बहुआयामी विषयांचे मौलिक संकलन व्हावे या हेतू आणि उद्देशाने त्यांनी जाणीवपूर्वक मान्यवर लेखक मंडळीशी संपर्क प्रस्थापित करून लेखन कार्यास बळकटी देण्याचे काम केले आहे. त्यांच्या या परिश्रमाचे आणि कामाचे वाचक वर्ग स्वानुभव केल्याशिवाय राहणार नाही याची खात्री आहे.

Dayadhan Publishers Group

263, Anudaya, Akola Road, Near Gram Panchayat Office,
Balsand, Hingoli Maharashtra State (India)

7276193979

www.dayadhanpublication.com

ISBN : 978-93-91097-18-9

भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा.डॉ.विलास आघाव (संपादक)

प्रा.डॉ.विलास आघाव
संपादक

भारतीय संविधान
आणि राजकारण

१८	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये	डॉ. श्रीनिवास भोंग	११४-११९
१९	विधानसभा कामकाज प्रक्रिया आणि संसदीय आयुधे	प्रा.डॉ. सुखनंदन ढाले	१२०-१२५
२०	तीन केंद्रीय घटनात्मक संस्थांचे अधिकार व स्वायत्ता : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. चंद्रशेखर शंकरराव ढोले	१२६-१२९
२१	भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका	सुभाष किसनराव पोले	१३०-१३४
२२	भारतीय संविधानातील नागरिकांचे मुलभूतहक्क	प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	१३५-१३९
२३	लोकशाही आणि मुलभूत कर्तव्य	डॉ. रेखा रामनाथ बने	१४०-१४२
२४	निती आयोग	डॉ. कोनेरू बाबान्ना डुमलवाड	१४३-१४७
२५	लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रिया	प्रा. ज्ञानेश्वर बनसोडे डॉ. महादेव गव्हाणे	१४८-१५०
२६	कलम ३७० आणि संयुक्त राष्ट्र	प्रा.डॉ.विनोद गायकवाड	१५१-१५४
२७	केंद्र-राज्य संबंध	प्रा. डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	१५५-१६१
२८	भारतीय संविधानातील समता: एक विचार	डॉ. रजनी अ. बोरोळे	१६२-१६६
२९	खाजगीपणाचा अधिकार	डॉ. प्रशांत विधे	१६७-१७३
३०	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये	डॉ. विकास बी. चांदजकर	१७४-१७७
३१	महाराष्ट्र विधानसभा	डॉ. मनीषा शंकर यादव	१७८-१८३
३२	रोजगार हमी योजनेत ग्रामपंचायतीची भूमिका	प्रा.सुनील कांशिराम राठोड	१८४-१८७
३३	निर्वाचन सुधारणा	प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	१८८-१९२
३४	शिक्षण हक्क उपलब्धी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. डोंगरे एल. बी.	१९३-१९८
३५	न्यायमूर्ती सरकारिया आयोगाच्या मुख्य शिफारशी	प्रा. ढोबळे डी. बी.	१९९-२०६
३६	माहिती अधिकार कायदा २००५ : मधील संशोधन	प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.	२०७-२१०
३७	भारतीय संसद आणि न्यायालयीन सक्रियता	डॉ. संतोष कोल्हे	२११-२१५
३८	केंद्र-राज्य यांचे प्रशासकीय, कार्यकारी आणि आर्थिक संबंध	डॉ. सुनिल पिंपळे	२१६-२२१

३६. माहिती अधिकार कायदा २००५ : मधील संशोधन

प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.

राज्यशास्त्र विभाग

कै.रमेश वरपूडकर महाविद्यालय, सोनपेठ जि.परभणी.

मो.9423472755 ,bvandhale@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारतात माहिती अधिकार कायदा लागू होऊन आज पंधरा वर्ष होत आहेत. हाच कायदा जगात सर्वप्रथम स्वीडन या देशाने १७६६ मध्ये लागू केला ; त्यानंतर १९७८ मध्ये फ्रान्सने, १९८२ मध्ये कॅनडाने आणि १२ ऑक्टोबर २००५ रोजी भारताने हा कायदा लागू केला. स्वीडनमध्ये माहिती अधिकाराची माहिती निः शुल्क व तात्काळ मिळते. तर भारतात RTI अंतर्गत निवेदन दिल्यावर एक महिना म्हणजेच ३० दिवसांचा कालावधी लागतो. पण हीच माहिती स्वातंत्र्य व जीवन मरणाची संबंधित असेल तर ४८ तासांच्या आत माहिती देणे बंधनकारक आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा, सार्वभौमत्व,संसदेचे विशेष अधिकार, गोपनीयते संबंधीचे असे मुद्दे की, जे गुन्हेगारीशी संबंधित असतील ज्याचा परिणाम त्याच्या तपासावर होऊ शकतो असे काही अपवाद सोडता सरकारच्या अंतर्गत येणाऱ्या सर्व सार्वजनिक प्राधिकरणाची माहिती सर्वसामान्य जनतेला देणे हे माहिती अधिकार कायद्यात बंधनकारक आहे.

१३ नोव्हेंबर २०१९ रोजी दिलेल्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या एका निर्णयानुसार ' न्यायालय व सरन्यायाधीशांचे ' हे सुद्धा माहिती अधिकाराच्या अखत्यारीत येणार आहे. याबाबत निर्णय देताना सर न्यायाधीश रंजन गोगोई यांच्या अध्यक्षतेखालील स्थापन झालेल्या एन.व्ही.रमन्ना, डी.वाय. चंद्रचूड, दीपक गुप्ता व संजीव खन्ना या पाच सदस्य घटनापीठाने निर्णय देताना माहिती अधिकार कायदा हा सर्वोच्च न्यायालयाला सुद्धा लागू असेल असा निर्णय दिला. यावरून एकच म्हणता येते की, माहिती अधिकार कायदा २००५ अधिक व्यापक व सर्वसामान्य नागरिकांच्या हिताचा झाला आहे. स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात आज पर्यंत सर्वात यशस्वी कायदा म्हणून या कायद्याचा उल्लेख मान्यवरांकडून करण्यात येतो. परंतु पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सरकारने अलीकडील काळात माहिती अधिकार कायदा २००५ मध्ये काही बदल केले आहेत. या बदलामुळे माहिती अधिकार कायदा २००५ याच्या एकूण अंमलबजावणीबाबत व त्याच्या सर्वव्यापी विचारा बाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये माहिती अधिकार कायदा २००५ मधील या बदलाविषयी अभ्यास करून मत मांडले जाणार आहे.

माहिती अधिकार कायदा निर्मितीचा उद्देश :-

माहिती अधिकार कायदा २००५ निर्मितीचा उद्देश शासन व प्रशासनाच्या व्यवहारात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व , प्रशासकीय कार्यपद्धतीत बदल, भ्रष्टाचाराचे समूळ उच्चाटन,

विनाविलंब प्रशासकीय कामे व शासकीय कामांमध्ये होणाऱ्या गैरव्यवहारस वाव राहू नये या सर्व उद्देशानुसार भारतात माहिती अधिकार कायद्याची निर्मिती करण्यात आली आहे. या बाबतीत माहिती अधिकार कायद्याचे अभ्यासक शैलेश गांधी म्हणतात, “ सरकारचे काम भ्रष्टाचार रोखणे हे असते. आपल्याकडे भ्रष्टाचार निवारण संस्था सीबीआय, सीव्हीसी, लोकपाल भ्रष्टाचार थांबू शकले नाहीत. सामान्य माणसाला भ्रष्टाचार करणाऱ्या पेक्षा आपला खिसा कापणारा याची भीती अधिक वाटते. त्यामुळे काही लोक जर माहिती अधिकाराचा गैरवापर करत असतील तर आपणाला चिंता खिशोकापूंची व्हायला हवी की समाजाला लुटणार्यांची हवी याचे उत्तर शोधायला हवे” त्यामुळे आज भारतात अनेक प्रामाणिक माहिती अधिकार कार्यकर्त्यांनी मोठं मोठे भ्रष्टाचाराची घोटाळे उघडकीस आणून सामान्य नागरिकांचे हित जोपासले आहे. नागरिकांचे मूलभूत अधिकार सुदृढ लोकशाही निकोप अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची जोपासना करणे हे भारतीय माहिती अधिकार कायद्याची निर्मिती करण्याचा मुख्य उद्देश आहे.

माहिती अधिकारातील संशोधन:-

माहिती अधिकार कायदा २००५ अंमलात आल्यानंतर लागलीच तीन वर्षांनी त्यात बदल करण्याचा प्रयत्न पंतप्रधान मनमोहन सिंग सरकारने केला. त्यानंतर २०१८ मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सरकारने पुन्हा एकदा माहिती अधिकार कायद्यात बदल करण्याचे प्रयत्न केले. पण नागरिकांच्या विरोधामुळे हे बदल त्यांना करता आले नाहीत. त्यानंतर सन २०१९ च्या लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुका होऊन पुन्हा एकदा पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली केंद्रात सरकार स्थापन झाले. तेव्हा लागलीच या सरकारने माहिती अधिकार कायदा २००५ मध्ये बदल करण्यासाठीची पावले उचलली. आणि दिनांक १९ जुलै २०१९ रोजी तत्कालीन केंद्रीय राज्यमंत्री जितेंद्र सिंह यांनी माहिती अधिकार संशोधन विधेयक २०१९ मांडले. आणि २२ जुलै २०१९ रोजी ते लोकसभेने ७८ विरुद्ध २१८ मतांनी पास केले. त्यानंतर लागलीच २५ जुलै २०१९ रोजी राज्यसभेने ७५ विरुद्ध ११७ आवाजी मतांनी हे विधेयक पास करून भारताच्या राष्ट्रपतीकडे स्वाक्षरीसाठी पाठवले. त्यावर राष्ट्रपतींनी सही करून त्यात पुढील महत्त्वपूर्ण बदल करण्यास मान्यता दिली. माहिती अधिकार कायदा २००५ मध्ये संशोधन करताना केंद्र सरकारने माहिती अधिकाराच्या कलम १३, १६, २७ मध्ये संशोधन करून पुढील प्रकारचा बदल केला आहे.

१) माहिती आयुक्तांचा कार्यकाळ:-

आरटीआय कायदा २००५ मधील कलम १३ उपकलम (१) मधील तरतुदीनुसार माहिती आयुक्त व राज्य माहिती आयुक्त यांचा कार्यकाळ पाच वर्षे किंवा वयाची ६५ वर्षे एवढा निश्चित करण्यात आला होता. परंतु नवीन बदलानुसार हा कार्यकाळ केंद्रसरकार ठरवील तेवढा राहणार आहे.

२) वेतन व भत्ते:-

आरटीआय कायदा २००५ मधील कलम १६ (ग) उपकलम (५) मधील तरतूदीनुसार माहिती आयुक्ताचे, भत्ते व सेवेच्या इतर अटी या मुख्य निवडणूक आयुक्ताप्रमाणे असतील अशी तरतूद होती. परंतु नवीन बदलानुसार आयुक्ताच्या वेतन भत्ते व सेवाशर्ती संबंधीचा निर्णय केंद्र सरकार घेईल. असा बदल करण्यात आला आहे.

३) वेतन कपात :-

आरटीआय कायदा २००५ मधील कलम १६ नुसार केंद्रीय माहिती आयुक्त व राज्य माहिती आयुक्त यांना नियुक्तीच्या वेळी ज्या पेन्शन व इतर सेवानिवृत्तीचे लाभ मिळत असतील ते पूर्वी केंद्रीय निवडणूक आयोगाच्या आयुक्त प्रमाणे होते. परंतु नवीन बदलानुसार केंद्र सरकार त्यांच्या वेतनातून पेन्शनची राशी कपात करू शकेल; असा बदल करण्यात आला.

आर टी आय संशोधनाचे परिणाम :-

केंद्र सरकारने माहिती अधिकार कायदा २००५ मध्ये जे संशोधन करून सन २०१९ ला जे बदल केले त्याचा एकूण काय परिणाम होईल हे पहाणे आवश्यक आहे. या बदलामुळे माहिती आयोग आणि माहिती आयुक्त यांची स्वायत्तता व स्वातंत्र्य प्रभावित होईल. तसेच माजी माहिती आयुक्त श्रीधर आचार्यकु यांच्या मतानुसार “या संशोधनामुळे माहिती आयोग हा सरकारच्या नियंत्रणात येईल. यामुळे मूळ आरटीआयची हत्या ठरेल. तसेच संघराज्य व्यवस्थेची हानी होऊन सुशासन आणि लोकशाही कमकुवत होईल.” याशिवाय दुसरे माजी माहिती आयुक्त शैलेश गांधी हेसुद्धा या बदलास ‘बेहद दुर्भाग्यपूर्ण’ आहे असे म्हणतात. तसेच आर टी आय कार्यकर्ता लोकेश बत्रा म्हणतात, “केंद्र सरकार कडून माहिती आयोगाची स्वायत्तता हिरावून घेतली जाऊन नागरिकांच्या माहिती जाणून घ्यावयाच्या अधिकार नष्ट करण्यावर हा दुसरा घाला आहे.”

केंद्र सरकारने केलेल्या या बदलामुळे माहिती आयुक्ताचे पद हे अस्थिर होईल. तसेच ते सरकारच्या मर्जीवर अवलंबून राहील. त्यामुळे माहिती आयुक्त सरकारला आदेश देण्यास कठोर राहणार नाही. म्हणून याचा परिणाम एकूणच माहिती अधिकार कायद्यावर होणार आहे. माहिती अधिकार कायदा २००५ नुसार केंद्रीय माहिती आयुक्त यांचा दर्जा सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या बरोबरचा होता. परंतु तो आता नवीन बदलामुळे राहणार नाही. माहिती अधिकार कायद्यांमध्ये हे बदल केल्यामुळे या कायद्याचा एकूण दर्जा कमकुवत होणार आहे. माहिती अधिकार कायद्यात बदल करावा अशी कोणाचीही मागणी नसताना केंद्र सरकारने आपल्या सोयीसाठी हे नवीन संशोधन केले आहे असे विरोधी पक्षांच्या लोकांना वाटते. यात कांही प्रमानात सत्य दिसून येते. माहिती अधिकार कायदा २००५ करण्यामध्ये ज्यांची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे असे ज्येष्ठ समाजसुधारक अण्णा हजारे याबाबतीत, “भारतातला माहिती अधिकार कायदा २००५ मिळाला पण नवीन संशोधनामुळे केंद्र सरकारने

देशातील लोकांना धोका दिला आहे लोक जर रस्त्यावर उतरून याला विरोध करायला तयार असतील तर मी त्यात सहभागी होईल.” असे म्हटले आहे. भारताचे पहिले मुख्य माहिती आयुक्त वजाहत हबीबुल्ला यांनी सुद्धा या बदलामुळे माहिती अधिकार कायदा कमजोर होईल असे म्हटले आहे. तसेच हा कायदा बनवण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावणारे माहिती अधिकार कार्यकर्ते निखील डे म्हणतात, ” या संशोधनामुळे केंद्र सरकार कायद्याच्या मूळ ढाचा वर आक्रमण करून हा कायदा अधिक कमजोर करत आहे.”

समारोप :-

माहिती अधिकार कायदा २००५ मधील कलम २७ उपकलम २ खंड (ग) कलम १३ उपकलम क (१) उपकलम ख (२) उपकलम ग (५) कलम १६ क(१) उपकलम ख(२) उपकलम ग (५) यामध्ये बदल करून माहिती आयुक्त यांचा कार्यकाळ वेतन भत्ते व इतर सेवाशर्ती यांच्यामध्ये बदल करून केंद्र सरकारने माहिती अधिकार कायदा २००५ कमकुवत केला आहे. यामुळे माहिती अधिकारांच्या वापरावर व अंमलबजावणीवर होणार आहे. वरवर पाहता हे सर्व बदल माहिती आयुक्त यांच्याशी निगडित आहेत असे वाटते. परंतु त्यामुळे एकुण कायद्याच्या व्यापकतेवर होणार आहे. सध्या भारतात माहिती अधिकार कायदानुसार केवळ २.२% प्रकरणात तपास होऊन दंड अथवा शिक्षा होते. तसेच आज केंद्रीय माहिती आयुक्ताकडे २.२ लाख खटले प्रलंबित आहेत. याचे कारण माहिती आयुक्तालयात सरकार योग्य तो कर्मचारीवर्ग भरत नाही. माहिती आयुक्तांच्या कार्य आणि अधिकारावर सरकार गदा घालत असेल तर या कायद्याचा उद्देश साध्य होणार नाही.

हे जरी सत्य असले तरी या बदलामुळे माहिती अधिकार कायदा म्हणावा तितकासा कमजोर होईल असे वाटत नाही. लोकांची इच्छाशक्ती जर झाली तर हा कायदा अधिक सक्षमपणे राबवता येईल. केंद्र सरकारने केलेल्या या बदलाला न जुमानता तो अधिकाधिक वापरात आणला तर शासनाचे आणि प्रशासनाचे गैरव्यवहार उघड करता येतील आणि त्याच बरोबर या कायद्याचा वापर करून एक सक्षम लोकशाही व निर्भय समाजाची निर्मिती होईल असे वाटते.

संदर्भ सूची :-

१) माहिती अधिकार कायदा २००५ यशदा प्रकाशक

२) माहितीचा अधिकार- व्ही.बी.पाटील गद्य

३) माहिती अधिकार कायदा-अॅड.वि.पु.शिन्ने

४) RTI duty to Disclose- M.Sridhar Acharyulu

५) Right to Information act 2005 an analysis-Dr.Abhe Singh Yadav

६) www.bbc.com

७) www.Lokstta.com